

8. Levkivskiy, M.V. (2011) *Istoriia pedahohiky: navch.-metod. posibnyk* [History of Education], Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv, Ukraine.

УДК 34 92 (477)

ПЕРШИЙ БІЙ ТАЄМНОЇ ВІЙНИ

Бернадський Б.В., к.і.н., доцент

*Університет економіки і права «КРОК», вул. Лагерна, 30-32, м. Київ, Україна
Bogdan_71@ukr.net*

У статті проаналізовано початок протиборства австро-угорських і російських спецслужб у контексті періодизації історії держави і права. Розглядається вплив заходів, проведених жандармами в Україні, на розвиток чинної нормативної бази Російської імперії.

Ключові слова: розвідка, контррозвідка, жандарми, державна таємниця, кримінальне право.

ПЕРВЫЙ БОЙ ТАЙНОЙ ВОЙНЫ

Бернадский Б.В.

*Университет экономики и права «КРОК», ул. Лагерная, 30-32, г. Київ, Украина
Bogdan_71@ukr.net*

В статье анализируется начало противостояния австро-венгерских и русских спецслужб в контексте периодизации истории государства и права. Рассматривается влияние мероприятий, проведенных жандармами в Украине, на развитие действующей в Российской империи нормативной базы.

Ключевые слова: разведка, контрразведка, жандармы, государственная тайна, криминальное право.

THE FIRST FIGHT OF A SECRET WAR

Bernadskyi B.V.

*University of Economics and Law «KROK», str. Lagerna, 30-32, Kyiv, Ukraine
Bogdan_71@ukr.net*

At the turn of the XIX-XX centuries there were drastic geopolitical changes in the world, which result in formation of modern intelligence and counter-intelligence systems, their strategy and tactics. New realities stipulate turn of friendly and then neutral Austro-Russian relations into openly hostility. In the first place it reflected in the sphere of a “secret war”.

Shape of the future confrontation, which was in the period of I World War, starts to appear at the end of 80s of the XIX century. Intelligence activity of Austria-Hungary caused a great counter-intelligence operation, conducted by Russian gendarmes in 1892. Except counter-intelligence tasks, the fight against Austrian intelligence was used as a cause for destruction of oppositional to the government circles of the national directions; Poland, first at all.

At the stage of preliminary investigation a close collaboration between Austria-Hungary and German intelligences was determined, and intelligence tasks, which arrestees were assigned to do, evidenced about this countries’ approaching to armed confrontation.

At that time, during this process the essential gaps in criminal legislation became obvious. Thus, all it has long-lasting effects. First at all, the struggle against the national liberation movements has got also a counter-intelligence connotation that perceptibly affects development of the Ukrainian national liberation movement already in XX century.

Occasionally or not, in 1892 the activity of Interdepartmental Commission on Improvement of Military Legislation was stopped. As the result the Act of the Protection of National Security Information (1982) was adopted and amendments to Penal Code were inserted. A counter-intelligence constituent became more important in gendarmes’ work. Policy Department aimed a gendarmerie at keeping “foreigners living in our South-Western and Western remote area and in the extremely strategic territory under

especially vigilant supervision". Scheme of counter-intelligence escort of foreigners stayed in the country was operating. Also there has started the clarification of entrepreneur activities applicability as a cover.

Actually, the country has got an ordinary strengthening of its counter-intelligence regime.

Key words: intelligence, counter-intelligence, gendarmes, National Security Information, criminal law.

Невід'ємною частиною історії держави і права є історія державних органів та окремих напрямів правозастосовної діяльності. Ще академік Є. Тарле закликав задля кращого усвідомлення внутрішньої логіки розвитку законодавства Російської імперії звертатись до вивчення роботи її спецслужб. Знову ж таки, вивчення еволюції цих органів дає змогу уточнити періодизацію історії держави і права. Адже етапи розвитку держави, суспільства і права збігаються далеко не завжди.

На рубежі XIX-XX ст. у світі відбулись радикальні геополітичні зміни, результатом яких стало формування сучасної системи розвідки й контррозвідки, їх стратегії й тактики. Нові реалії зумовили зміну раніше дружніх, згодом нейтральних австро-російських відносин на відверто ворожі. Передусім це відобразилось у сфері «таємної війни». Адже, готуючись до боротьби за поділ сфер впливу, провідні країни посилили інформаційне забезпечення своїх планів, надали йому системного характеру. Між тим, правове забезпечення такої діяльності не відповідало новим реаліям. Після перших кроків у цьому напрямі, зроблених у 1882 р., спостерігається майже десятилітня пауза. Поштовх розвитку кримінальному захисту державної безпеки дала масштабна операція, проведена жандармами в т. зв. західних губерніях.

Еволюцію законодавства Російської імперії у сфері забезпечення державної безпеки, його застосування в Україні вивчали О. Ярмиш і В. Сідак. Про зазначену контррозвідувальну операцію згадували К. Звонарєв і Д. Веденєєв. Водночас, маючи інше наукове завдання, вони обмежились лише самою констатацією факту, не вказавши й на її вплив на розвиток кримінального законодавства Російської імперії.

Публікація має на меті заповнення наявної прогалини.

Цей перший масштабний поєдинок австро-угорських і російських спецслужб у мирний час на початку 90-х рр. XIX ст. Ми із застереженнями можемо розглядати його як один із передвісників майбутньої Першої світової війни.

На думку одного з керівників австро-угорської військової розвідки М. Ронге, поштовх до активізації протидіяння австрійської й російської спецслужб дала Боснійська криза 1878 р. Із цього часу австрійські спецслужби неухильно нарощують обсяг роботи проти Росії [1, с. 34]. Новий виток напруження припадає на час краху «Союзу трьох імператорів», а початок франко-російського зближення означив контури майбутньої розстановки сил у глобальному зіткненні.

Із цього часу увага австрійської розвідки зосереджується на вивченні обороноздатності Російської імперії. Уже в 90-ті рр. XIX ст. вона мала щонайменше сотню таємних агентів у Росії, на утримання яких асигнувалося щорічно 60 тис. гульденів. І це без урахування людей, котрі виконували разові розвідувальні доручення [2, с. 205; 10; 11].

Вербувальна й організаційна робота німецької агентурної розвідки в мирний час йшла у двох напрямках – по лінії обслуговування інформаційних потреб мирного часу та по лінії створення агентурної мережі на випадок війни. Остання створювалась із ретельно перевічених людей, котрі в мирний час серйозних і ризикованих доручень не отримували. Своєю чергою, вони чітко спеціалізувались, ділячись на інформаторів із мобілізації й зосередження, воєнної техніки, воєнних заводів, диверсій, дезінформації, агентів-зв'язківців, утримувачів конспіративних квартир тощо. Окремо виділялась категорія агентів, що займалася підбором кандидатів на вербовку та їх вербуванням із тією метою, щоб ті приступили до роботи за умовним сигналом [12, с. 426].

Протягом 1887-1890 рр. сторони обмінювались точковими ударами. І вже в цей час австро-угорська воєнна розвідка змогла створити в Російській імперії розгалужену агентурну

мережу, що при потребі змогла б істотно ускладнити стратегічне розгортання росіян у випадку збройного зіткнення. Вона діяла на широкій площині по всьому західному кордону, охоплюючи Варшаву, Брест, Радом, Одесу, Київ, Кам'янець-Подільський, Кишинів, де знаходились резидентури. А невдовзі російська контррозвідка завдала удар у відповідь.

У літературі часто аналізується конфлікт між старим і новим поколінням у жандармському відомстві, котрий найбільш яскраво можна спостерігати в мемуарах Новицького і Спиридовича. Однак перша й найбільш серйозна справа щодо шпигунства та недопущення витоку інформації, яка становить державну таємницю, була проведена якраз «стариком» Новицьким. На превеликий жаль, вона майже не знайшла відображення в його мемуарах. Тому чимало аспектів, зважаючи на те, що матеріали передавались у центр, усе ще залишаються не висвітленими.

У 1892 р. російські власті констатували посилення воєнного шпигунства в прикордонній смузі Південно-Західного краю і тривожну ситуацію на австрійсько-російському кордоні [3, арк. 6-23]. Зрештою, було прийнято рішення припинити протиправну діяльність уже відомих агентів противника. Поміж іншого, операція 1892 р. особливо цікава тим, що саме тут добре простежується комплексне використання оперативно-розшукових методів у контррозвідувальній діяльності.

Достовірно, як саме було отримано первинну інформацію, ми ще не знаємо. Вочевидь, добре спрацювала агентура. Однак у подальшому основна заслуга у викритті ворожих агентів належить правильно організованому філерському спостереженню. Першочергова увага приділялась контактам підозрюваних із секретноносцями. За ними просто стежили, однак кожен секретноносій перевірявся якнайретельніше через оперативні джерела. Після того, як підозри щодо чотирьох осіб (братів Квятковських, Шиманського і Биховського) зміцніли, було прийнято рішення про планову виїмку й догляд усієї їхньої кореспонденції. Причому санкцію давав особисто міністр внутрішніх справ Дурново [4, арк. 22].

У справі також спостерігається належна координація розвідувальних і контррозвідувальних органів, загальної поліції. Для врахування в роботі Департамент поліції надіслав у Київ зведені аналітичні матеріали розвідувального характеру щодо тенденцій розвитку антиросійського польського руху. Там звернули увагу на ту закономірність, що майже всі підозрювані були поляками. Причому акцент робився не на революційній, а на розвідувально-підривної діяльності перелічених у зведеннях партій. Розвідці вдалося отримати інформацію про хід переговорів польських діячів з австрійськими військовими властями. Було звернуто увагу на те, що завжди балакучі газети дотримуються мовчання щодо всього, що стосується австро-польських контактів [4, арк. 64-75 зв.].

Навесні 1892 р. було прийнято рішення про початок арештів. І вже перші затримання дали значну доказову базу. Зокрема, у кількох осіб, котрі не мали стосунку до державної служби, були знайдені таємні документи. Наприклад, відомості військового характеру були знайдені у винокура С. Кржиминського.

У ході легалізації оперативних матеріалів жандарми діяли досить гнучко та винахідливо. Так, було звільнено з-під арешту військового писаря Т. Сидоренка, хоча зібрані матеріали свідчили як мінімум про вербувальні підходи до нього. Однак наляканий писар відкидав абсолютно все, що могло його хоч якось скомпрометувати. Усі перші протоколи допитів – це фактично звіти про сумлінну, безстрокову й бездоганну службу. А після звільнення він дав покази про те, як саме потрапив у лабеті іноземних спецслужб. Імовірно, це й було умовою звільнення. Кінцеві варіанти протоколу допиту складені так, щоб притягнути до карної відповідальності обвинувачених, вивівши з-під неї Т. Сидоренка.

Загалом вербувальний підхід до нього становить інтерес із погляду вивчення методів діяльності австро-угорської розвідки. У березні 1892 р. з ним «випадково» познайомився такий собі І. Ковалевський. «Дізнавшись», що розмовляє з військовослужбовцем,

І. Ковалевський запросив того до кав'ярні та пригостив за власний рахунок. У ході приватної бесіди він підвів його до своєї легендарної професії¹ й, між іншим, попросив кілька топографічних карт. Своїми підозрами щодо нового знайомця Т. Сидоренко нібито поділився зі знайомим артилерійським писарем Благим. Писарі, з їхніх слів, домовились переконатись у своїх підозрах, після чого доповісти про І. Ковалевського керівництву. На наступну зустріч І. Ковалевський привів Квятковського, котрий уже перебував під пильним, у тому числі філерським, спостереженням. Отже, ми бачимо, що агенти іноземних спецслужб первинну інформацію збирали шляхом випитування з використанням алкоголю. Із широкого числа своїх знайомств, котрі зав'язували повсюди, вони обирали перспективних кандидатів на вербування. Після чого починалась робота щодо їх поступового втягнення і шпигунську діяльність. Карти, які намагався отримати І. Ковалевський, на той час не вважались державною таємницею. Імовірно, писарів привчили б до передачі спочатку незначної службової документації, а тоді б завербували.

Т. Сидоренко нібито вже хотів доповісти по інстанції, однак Благий запевнив у передчасності таких дій, після чого доповів сам [4, арк. 96в-96к].

У тому ж березні 1892 р. було заарештовано і Квятковського, котрий виявився підпоручиком 47-го піхотного Українського полку. До речі, попри свій невисокий чин, він виявився результативним розвідником, змігши роздобути низку штабних документів Одеського воєнного округу. Загалом було заарештовано кілька десятків чоловік, серед яких був писар управління Київської фортечної артилерії, начальник господарського відділу управління Південно-Західних залізниць, кондуктори залізниць, інші військові писарі, у тому числі службовці управління військових начальників, колишні військовослужбовці. Це безпосередньо обвинувачені. Не менш загрозливо виглядало коло їхніх знайомих, інформація з яких збиралась «у темну».

Низка осіб були, так би мовити, «замороженими» агентами. На випадок початку війни вони мали приступити до здійснення диверсій: руйнування мостів, доріг, підпалів складів, диверсій на залізницях. Фактично низка масштабних диверсій мала бути проведена вже з часу оголошення мобілізації. Один із заарештованих – київський міщанин П. Бик – за підриг мосту через Дніпро мав отримати 25 тис. крб [5, с. 37; 12, с. 424].

Масові арешти проводились у Варшаві, Бресті, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Кишиневі [4, арк. 188-197].

Справа була настільки важливою, що розслідуванням керував особисто військовий міністр, генерал-ад'ютант Ванновський. За твердженням Новицького, було виявлено 5 тисяч агентів поіменно, що сумнівно. Варто також урахувати, що не всі вони мали доступ до таємної інформації або отримали наказ провести серію диверсій. У більшості завданням цих людей був збір інформації, наприклад, про рух потягів тощо. Тобто, відомостей, що самі по собі не становлять цінності, однак є необхідними для аналізу пропускну здатності залізниць. Збиралась також інформація про пересування й розквартирування військ, плани укріплень. Та й сам факт завдань диверсійного характеру був досить багатозначним [5, с. 37]. Він указує на те, що Австро-Угорщина стала розглядати Росію як потенційного ворога.

Після здійснення масових арештів, закономірно, почали поширюватись чутки. Це спричинило те, що патріотично налаштовані обивателі почали надсилати в жандармське відомство дані про свої підозри щодо тих чи інших осіб. Усі ці повідомлення доводилось ретельно перевіряти. Причому окремі автори були явно обізнані з об'єктами розвідувальних спрямувань іноземних спецслужб і діяльністю терористів, що може вказувати й на провокацію спецслужб [4, арк. 123].

¹Квятковський видавав себе за залізничника й неодноразово наголошував, що вказані карти потрібні йому для службових потреб.

За жандармською звичкою Новицький хотів надати також справі політичного забарвлення. Він акцентував на тому, що більшість шпигунів були польського походження і присягали австро-угорському імператору як «королю всіх слов'ян» [5, с. 37].

Надалі провадженню справи дещо перешкодили міркування політичного характеру. Так, попри беззаперечні докази причетності до розвідувально-підривної діяльності австро-угорських дипломатів (при здійсненні процесуальних дій щодо керівника Варшавської розвід групи С. Домарацького), власті вирішили не надавати цій справі надто значного політичного забарвлення. Жандарми відразу зняли із себе будь-яку відповідальність, запросивши відповідні інструкції та зазначивши, що будуть діяти в суворій відповідності з наданими вказівками. А Департамент поліції не став акцентувати увагу на використанні австрійською розвідкою польського національно-визвольного руху, повідомивши Київське губернське жандармське управління, що безпосереднього зв'язку між діяльністю Союзу Польського народу й іноземних розвідників він не вбачає. Тож на процесі рекомендувалось обмежитись звинуваченнями в причетності підсудних до австро-угорських спецслужб, «котра є повністю доведеною». Розвідувально-підривну роботу дипломатів також було припинено без надмірного розголосу [4, арк. 234].

Час довів історичну правоту Новицького. Питання зовнішньополітичної орієнтації мало для польського національно-визвольного руху концептуальний характер. Співпраця з традиційним союзником – Францією – з 1891 р. стала втрачати сенс. Аналогічні тенденції спостерігались і в політиці Великобританії. Отже, патрона потрібно було шукати в іншому таборі. Парадокс історії: покровителями польського руху стали ті держави, що брали активну участь у всіх поділах Польщі. Тому важливим завданням було переконання громадськості в доцільності такого складного вибору.

Отже, царський уряд використав контррозвідувальний аспект для розгрому опозиції. Той же К. Звонарев, не ставлячи під сумнів цифри, наведені Новицьким, відверто критично сприймає твердження про причетність усіх заарештованих до розвідувальної мережі. Водночас надмірного розголосу влада не бажала, тому й зупинила Новицького.

К. Звонарев стверджує, що ця розгалужена організація здебільшого фігурувала під австрійським прапором. Однак у її складі були окремі ланки, пов'язані безпосередньо з німецькою агентурною службою². У будь-якому випадку її кількісний склад і завдання, що перед нею ставились, указують на надзвичайний розмах австро-німецької розвідки [12, с. 424].

Загалом із 5 тис. заарештованих до судової, керуючись нормами Уложення про покарання 1885 р., відповідальності було притягнуто лише 52 чоловіки, серед них 9 заарештованим було змінено запобіжний захід і звільнено їх із-під арешту. Низка осіб, які виявили дієве каяття, проходили по справі як свідки.

Зрештою, за даними К. Звонарева, яким у нас немає підстав не довіряти, військовим судом до різних строків покарання було засуджено 39 чол., інші 4 961 – зазнали адміністративні покарання [5, с. 36-37; 12, с. 423]. До них було застосовано норми Положення про заходи щодо охорони державного порядку і суспільного спокою 1881 р. Отже, наочною стала істотна прогалина в кримінальному законодавстві.

Фактично можна було б стверджувати, що «гора народила мишу». Тим не менше, справа мала довготривалі наслідки, Передусім боротьба з національно-визвольними рухами набула також і контррозвідувального забарвлення. Поки що це стосувалось лише поляків. Але вже 24 травня 1895 р. у своєму циркулярі Департамент поліції напряду пов'язував пошкваллення

---

²Регулярний обмін розвідувальної інформацією між австро-угорським і німецьким генеральними штабами розпочався ще в 1882 р.

польського революційного руху, зокрема появи революційних видань, із розвідувальною активністю Австрії [6, арк. 27-28].

Випадково чи ні, але якраз у 1892 р. було завершено роботу Міжвідомчої комісії з удосконалення військового законодавства. Результатом стало прийняття Закону про захист державної таємниці 1892 р. та внесення відповідних змін в Уложення про покарання. У роботі жандармів більшої ваги набула контррозвідувальна складова. Констатуючи «особливо посилений вплив до імперії іноземних, переважно німецьких і австрійських, військових розвідників», Департамент поліції націлював жандармерію на встановлення «особливо пильного нагляду за іноземцями, які проживають на наших південно-західних і західних окраїнах і в місцевостях, що становлять особливу важливість у стратегічному відношенні». Відпрацьовувалась схема контррозвідувального супроводження перебування іноземців в країні. Розпочалась також робота щодо з'ясування можливості використання підприємницької діяльності як прикриття [7, с. 113-116; 8, арк. 1-10].

Було вдосконалено також затверджений ще в 1888 р. Список місцевостей у західному прикордонному просторі, у яких має бути запроваджений особливий нагляд за іноземними підданими.

Уже наступного 1894 р. було розпочато нову справу «про діяльність ... таємного товариства розвідників, що працювали на користь Австро-Угорщини» [9, арк. 1-238]. Тривала вона аж до 1908 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ронге Макс. Разведка и контрразведка / Макс Ронге. – К.: Синто, 1992. – 236 с.
2. Бернадський Б. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на теренах України напередодні Першої світової війни / Б. Бернадський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Випуск 15. – С. 205-211.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп. 842. – Спр. 79а.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 333, ч. I.
5. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма / В.Д. Новицкий. – М.: МГУ, 1991. – 254 с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр. 256.
7. Добряков В.И. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / В.И. Добряков. – С.-Пб.: Типография Штаба отдельного корпуса жандармов, 1903. – 632 с.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1598. – Оп. 1. – Спр. 18.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 55.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 837. – Спр. 180.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Спр. 316.
12. Звонарев К.К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914-1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг. / К.К. Звонарев. – К.: Издательский дом «Княгиня Ольга», 2005. – 696 с.

REFERENCES

1. Ronge, Max (1992), *Razvedka i kontrrazvedka* [Intelligence and counterintelligence], Sinto, Kyiv, Ukraine.
2. Bernadskiy, B. (2009), "Activity of Austro-Hungarian and German intelligence in the territory of Ukraine on the eve of World War I", *Aktualni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitnoyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh prats. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, issue 15, pp. 205-211.
3. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 442, description 842, file 79a.
4. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 274, description 1, file 333, part I.
5. Novitskiy, V.D. (1991), *Iz vospominaniy zhandarma* [From the memoirs of gendarme], Moscow state university, Moscow, Russia.
6. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 301, description 1, file 256.
7. Dobryakov, V.I. (1903), *Kratkiy sistemacheskyy svod deystvuyushchyykh zakonopolozheniy i tsirkulyarnyykh rasporyazheniy, odnosyashchikhsya do obyazannostey chinov gubernskikh zhandarmskikh upravleniy po nablyudeniyu za mestnym naseleniem i po proizvodstvu doznaniy* [Brief systematic code of current regulations and circular orders related to duties of officials of provincial gendarme departments on local population supervision and performance of inquiries], Tipografiya Shtaba otdelnogo korpusa zhandarmov, Saint Petersburg, Russia.
8. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 1598, description 1, file 18.
9. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 315, description 1, file 55.
10. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", fund 442, description 837, file 180.
11. "The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev", file 316.
12. Zvonarev, K.K. (2005), *Ahenturnaya razvedka. Russkaya ahenturnaya razvedka vsekh vidov do i vo vremena voyny 1914-1918 hh. Germanskaya ahenturnaya razvedka do i vo vremena voyny 1914-1918 hh.* [Human intelligence. Russian human intelligence of all kinds before and in time of war 1914-1918. German human intelligence before and in time of war 1914-1918], Izdatelskiy dom «Knyahinya Olga», Kyiv, Ukraine.

УДК 340: 614: 34.03

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОСТМОРТАЛЬНОЙ РЕПРОДУКЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Варданян Л.Г., к.ю.н., ст. следователь по особо важным делам

Следственный комитет Республики Армения, г. Ереван, Республика Армения
lucyrossetti@rambler.ru

Статья посвящена проблеме постмортальной репродукции. Отмечается отсутствие норм, регулирующих данную сферу, что не может обеспечить защиту прав и свобод человека при возможном использовании биомедицинских технологий для данной цели. Указывается на